

Czacharowski, Antoni

"Siedlungsentwicklung der preussischen Ämter Holland, Liebstadt und Mohrunge vom 13. bis 17. Jahrhundert", Peter Germershausen, Marburg (Lahn) 1970 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2-3, 463-465

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1410—1425 i 1525—1600. W ciągu pierwszej połowy XV wieku na badanym terenie na uwagę zasługują głównie dwa zjawiska: przenikanie ludności pruskiej zwłaszcza wolnych chłopów do wsi skolonizowanych przez Niemców oraz wzrost liczby pustek — zwłaszcza we wsiach niemieckich. Zdaniem autorki główną przyczyną powstawania tych pustek były zniszczenia wojenne. Jest to jednak zbyt nieuprzedzenie tego wówczas dość powszechnego i złożonego zjawiska, które od dawna pasjonuje badaczy.

W wyniku wojny trzynastoletniej zachodnia część komturstwa dzierzgońskiego została włączona do Polski. Autorka w dalszej części swej pracy zajmuje się jedynie tym terytorium, które pozostało we władaniu Zakonu krzyżackiego. Jedną z konsekwencji upadku politycznego i gospodarczego państwa krzyżackiego był znaczny wzrost posiadłości szlachty, kosztem ziem zakonnych. Około roku 1525 dobra szlachty obejmowały już ponad połowę całego terytorium. Najważniejszym zjawiskiem badanym przez autorkę w XVI wieku są zmiany narodowościowe. W oparciu o materiał onomastyczny próbuje autorka pokazać szybki wzrost ludności polskiej, która pod koniec tego okresu stanowiła ponad połowę mieszkańców tego okręgu. Zanika natomiast ludność pruska. Te spostrzeżenia H. Wunder są bardzo interesujące, ale z pewnością jeszcze nie wyjaśniają całkowicie procesu zmian narodowościowych.

Praca H. Wunder jest z całą pewnością wartościowym przyczynkiem do badań nad osadnictwem ziem pruskich. Szczególnie cenna jest pierwsza część pracy oparta na mało wykorzystanym materiale źródłowym. Z zainteresowaniem należy oczekiwać dalszych prac H. Wunder i z nadzieją, że zrezygnuje w nich z akcentów nacionalistycznych, np. takich jak określanie niemieckich nazw miejscowych jako obowiązujących „dziś tzn. w 1945 r.”. Irytuje to słusznie nie tylko polskich badaczy, ale i bardziej światłych historyków zachodnioniemieckich, a poza tym powoduje, że pracę taką czyta się z pewnym uprzedzeniem³.

Antoni Czacharowski

Peter Germershausen, *Siedlungsentwicklung der preussischen Ämter Holland, Liebstadt und Mohrungen vom 13. bis 17. Jahrhundert*, Marburg (Lahn) 1970, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mittel-europas, Nr 87, ss. X + 485, 5 map.

Nowa praca o rozwoju osadnictwa na terenie znacznej części komturstwa elbąskiego, czyli wokół Pasłęka, Miłakowa i Morąga, opiera się głównie na niewykorzystanym dotąd materiale źródłowym z dawnego archiwum królewieckiego, znajdującym się obecnie w *Staatliches Archivlager* w Göttingen. Peter Germershausen podzielił swoją pracę na trzy części. W pierwszej, złożonej z pięciu rozdziałów, zawarł zasadniczą rozprawę o rozwoju osadnictwa na wymienionym wyżej terytorium. Druga część jest swego rodzaju słownikiem historyczno-geograficznym. Trzecią część stanowią tabele. W zasadniczej części pracy ukazuje autor rozwój osadnictwa w dawnym komturstwie elbąskim przekrojowo w czterech okresach chronologicznych. Autor zajmuje się w swej pracy jedynie tymi ziemiami dawnego komturstwa elbąskiego, które w pokoju toruńskim z 1466 r. pozostały w granicach państwa krzyżackiego, a później stały się częścią Prus Książęcych. Jak wiadomo sam Elbląg, wraz z terytorium tego miasta należał do Prus Królewskich.

Przekrój, ukazujący stan osadnictwa w pierwszej połowie XV wieku oparty jest na materiale dyplomatycznym oraz na czterech księgach czynszowych komturstwa elbąskiego i na wykazie czynszów z okręgu elbąsko-pasieckiego z lat 1422—1430. Ten bogaty materiał źródłowy pozwolił autorowi ze znaczną dokładnością ustalić pod względem liczbowym strukturę społeczną ludności wiejskiej oraz wysokość i rodzaje renty świadczonej przez nią. Obliczył on między innymi, że w połowie XV wieku na badanym terytorium zamieszkiwały 1143 rodziny Prusów oraz 2068 rodzin niemieckich. Czyli ludność pruska do niemieckiej znajdowała się w stosunku 1 : 1,8, a upra-

³ Por. recenzje: B. Poschmann, w „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, Bd. 33, 1969, ss. 422—426; B. G e r e m e k, w „Zapiskach Historycznych”, t. 36, 1971, z. 4, ss. 172—176.

wiane przez Prusów i Niemców obszary ziemi 1:1,45 (s. 57). Stosunkowo dokładne są dane dotyczące wsi pruskiej, natomiast liczbę Niemców oparł autor w znacznym stopniu na obliczeniach szacunkowych, które jednak budzą wiele zastrzeżeń. Wyszłł on bowiem z założenia, że we wsiach czynszowych na prawie niemieckim, których było 63 (ss. 45 n.), cały obszar ziemi należał do niemieckich chłopów. W literaturze przedmiotu już wielokrotnie zwracano uwagę na błędność takiej hipotezy¹. Zbyt wiele miejsca zajęłaby wszechstronna analiza tego problemu. Jednak o znacznej dowolności założeń autora może świadczyć przykład wsi Łukszty (nazwa niemiecka Luxethen) koło Pasłęka. Zachowały się dwa dokumenty z lat 1335 i 1339 świadczące o tym, że wówczas w tej wsi mieszkali Prusowie, którzy zobowiązani byli do służby wojskowej na rzecz Zakonu. W dokumencie z 8 kwietnia 1335 r. zanotowani są następujący mieszkańcy tej wsi: Gedyke oraz jego zmarły brat Sloyt i synowie jego Gunthen, Warpunen, Nammir i Samion, a także synowie Mynautena Terpi i Koyten². Byli to niewątpliwie Prusowie, podobnie jak dwaj bracia Mikolaj i Santirme, którzy w styczniu 1339 r. otrzymali od Zakonu 14 łanów w tej wsi i byli zobowiązani do służby wojskowej w pruskiej zbroi (*myt prusschen wopen*)³. W latach 1402—1408 wieś ta płaciła już czynsz w wysokości 1 grzywny oraz 2 kury z łana. Z tego wynika, że w ciągu XIV wieku Krzyżacy prawdopodobnie przenieśli wieś na prawo niemieckie, ale brak jakichkolwiek dowodów na to, iż usunięto ludność pruską, a osadzone tu Niemców. Raczej przypuszczac należy, że obowiązki wojskowe wolnych chłopów pruskich zamieniono na czynsz. Ponadto wiadomo, że 4 łany w tej wsi należały w latach 1426—1451 do wolnego chłopca pruskiego Kristana (s. 258). Dlatego też wliczenie tej wsi do kategorii obszarów w całości skolonizowanych przez Niemców jest błędem. Zapewne przy dokładnej analizie materiału źródłowego oraz przy stosowaniu metody porównawczej można by ustaloną przez autora ogólną liczbę ludności niemieckiej zamieszkującej badane terytorium w znacznym stopniu zmniejszyć, a zarazem powiększyć liczbę ludności pruskiej. Uwzględnić tu należy między innymi zagrodników pruskich mieszkających także we wsiach skolonizowanych przez Niemców. Nie jest więc wykluczone, że w połowie XV wieku ludność pruska liczebnie przeważała we wsiach badanych przez autora.

Drugi przekrój obejmuje okres od wybuchu wojny trzynastoletniej (1454 r.) do traktatu krakowskiego (1525 r.). Autor nazwał go okresem spustoszeń (*Die Periode der Wüstungen*). Najważniejszymi zjawiskami w zakresie rozwoju osadnictwa, zaobserwowanymi na badanym terytorium, był gwałtowny wzrost pustek oraz zwiększenie obszaru ziemi zajmowanej przez szlachtę. W połowie XV wieku w komturstwie elbląskim istniało tylko 2,9% łanów pustych, a w 1531 r. łany opuszczone obejmowały aż 80% arealu ziemi uprawnej. Z tego we wsiach nazywanych przez autora niemieckimi pustki obejmowały 77,1% ziemi, we wsiach pruskich 77,8%, a w tak zwanych majątkach służebnych (*Dienstgüter* — przeważnie kilkulanowe gospodarstwa zamieszkałe przez wolnych Prusów zobowiązanych do służby wojskowej) aż 96,7% — czyli że ta kategoria ludności przestała prawie zupełnie istnieć (s. 83). Autor nie usiłuje w pełni wyjaśnić przyczyn powstawania tych pustek, a stwierdza jedynie, że spowodowały je przede wszystkim zniszczenia wojenne. Wydaje się, że autor nie wykorzystał w pełni dostępnego mu materiału źródłowego, który między innymi pozwala na dokładniejsze zbadanie stosunków narodowościowych na tym terenie. Wspomniał o tym tylko w jednym zdaniu stwierdzając, że w 1531 r. we wsiach tak zwanych niemieckich mieszkali nie tylko Niemcy (s. 59). Potwierdza to wyżej wyrażone przypuszczenie i dotychczasowe ustalenia polskich badaczy. Jednakże autor zagadnienia tego dalej nie badał — dlaczego? Uważam również, że niesłusznie autor ten przekrój w tytule rozdziału 3 zamknął w latach 1454—1525, gdyż podstawowy materiał źródłowy, na którym się oparł, to metryka z 1531 r. Ponadto dołączona do tego rozdziału mapa nr 3 nie odzwierciedla w pełni zasięgu łanów pustych, o których pisze.

Trzeci przekrój obejmuje lata 1525—1626 czyli okres odbudowy, jak go nazywa

¹ Zob. H. Ł o w m i a ń s k i, *Polityka ludnościowa Zakonu krzyżackiego we Prusach i na Pomorzu*, Gdańsk 1947, ss. 40 n.; M. P o l l a k ó w n a, *Zanik ludności pruskiej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, Warszawa 1958, ss. 186 n.

² *Preussisches Urkundenbuch*, herausg. von M. H e i n, Bd. 2, Königsberg 1937, nr 877.

³ *Ibidem*, Bd. 3, nr 215.

autor. Bogaty materiał źródłowy dla tego okresu pozwala na dość precyzyjne ustalenie stosunków własnościowych we wsiach badanego terenu. Autor przedstawia także szybki proces lokacji gruntów opuszczonych, w wyniku którego w 1604 r. pozostało jedynie 4,9% łańów pustych. Pewną rolę w zagospodarowaniu pustek odegrali koloniści holenderscy, a także ludność polska (s. 101). Ponadto autor ukazuje dość szybki wzrost liczby folwarków, których w 1539 r. było na badanym terytorium 13, a w 1577/79 r. już 34 (s. 113).

Rozdział 5, poświęcony okresowi wojen szwedzkich (1626—1629 i 1655—1660), zawiera czwarty przekrój, który ukazuje obraz kolejnych zniszczeń: w 1630 r. — po zakończeniu pierwszej wojny szwedzkiej 51,6% obszaru wsi czynszowych było pustych. Druga wojna spowodowała dalsze dewastacje. Rozdział ten jest dość krótki i autor jedynie powierzchownie przedstawia tu przemiany zachodzące w tym czasie w badanych wsiach.

Po tej zasadniczej części pracy zamieszczono wspomniany wyżej słownik geograficzny, tabele statystyczne oraz dołączone mapy. Odczuwa się brak uwag sumujących wyniki przeprowadzonych badań. Rozprawa zawiera pracowicie zestawiony materiał źródłowy, ale czytelnik musi zadać sobie wiele trudu, by uchwycić sens licznych tabel i obliczeń. Dużo zastrzeżeń budzi konstrukcja pracy, a jej niedoskonałość dodatkowo pogarsza wadliwa redakcja całości i bardzo zła jakość techniczna publikacji. Autor nie zna żadnej polskiej pracy poświęconej problemom osadnictwa, a szkoda — bo na przykład opublikowany przez Mariana Biskupa *Atlas Prus Królewskich w drugiej połowie XVI w.* mógłby posłużyć mu jako znakomity wzór do opracowania map. Ponadto dowodziłby się, jak wiele problemów można zbadać w oparciu o bogaty materiał źródłowy, którego w ogóle nie dostrzegł.

Praca P. Germershausena posiada niewątpliwie poważną wartość dla dalszych badań nad osadnictwem Prus — przede wszystkim dzięki zawartemu w niej bogatemu materiałowi źródłowemu. Jednak jako rozprawa o rozwoju osadnictwa jest daleka od doskonałości.

Antoni Czacharowski

Jerzy Goździellewski, *Wojna polsko-krzyżacka 1414 r., tzw. „wojna głodowa”*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 16, cz. 2, Warszawa 1971, ss. 19—61.

Zmagania orężne między Polską i Zakonem krzyżackim w okresie pogrunwaldzkim aż do pokoju brzeskiego w 1435 r. nie zostały dotychczas w całości gruntownie przedstawione w literaturze. W ostatnich latach osobnych studiów doczekały się jedynie tak zwana wojna golubska w 1422 r., opracowana przez historyka szwedzkiego Svena Ekdahla (1965 r.)¹ oraz najazd krzyżacki na Polskę i bitwa pod Dąbkami (pow. wyrzyski) w 1431 r., przeanalizowany przez Mariana Biskupa (1967 r.)². Wybór tematu przez Jerzego Goździelowskiego należy więc uznać za słuszny, gdyż strona militarna wojny polsko-krzyżackiej w 1414 r., poza uwagami na marginesie ogólniejszych prac, nie została dotąd szczegółowo zbadana ani w polskiej, ani w niemieckiej historiografii³. Autor niniejszego artykułu — jak stwierdza w swoim wstępie — „postawił sobie za zadanie zanalizowanie z wojskowego punktu widzenia przebiegu kampanii 1414 r., a ponadto wyjaśnienie, dlaczego w stosunkowo krótkim czasie po wojnie 1409—1411 doszło do ponownego konfliktu zbrojnego i ukazanie, jakie następstwa w sferze stosunków polsko-krzyżackich przyniosła »wojna głodowa«”. Dalej podaje,

¹ S. Ekdahl, *Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahre 1422*, Zeitschrift für Ostforschung, Bd. 13, 1964, ss. 614—651; por. moją recenzję tego artykułu: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1965, nr 3, ss. 485—486.

² M. Biskup, *Najazd na Polskę i bitwa pod Dąbkami*, w: *Studia historyczne poświęcone Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesiąte urodziny*, Zeszyty Naukowe WAP, ser. hist., nr 15 (48), Warszawa 1967, ss. 15—28.

³ Por. W. Nöbel, *Michael Kuchmeister, Hochmeister des Deutschen Ordens 1414—1422*, Bad Godesberg 1969, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 5.